

Wie enigszins bekend is met discussies rondom Bijbelvertalingen kan zich verbazen over het feit dat de verschijning van het Liedboek-2013 geen aanleiding is geweest voor protest tegen of in ieder geval bezinning op de manier waarop God wordt bezongen.

Liedboek-2013 De Godsnaam in de psalmen

Klaas Spronk

ONBEKOMMERD WORDT Hij even vaak aangeduid met 'Heer' als met 'God'. Over die eerste benaming waren er in de aanloop naar de *Nieuwe Bijbelvertaling* nog ernstige meningsverschillen. 'Heer' – dat kan niet meer, zo werd bevestigd door kritische meelezers. 'Heer' roept het beeld op van een mannelijke figuur met autoriteit en snijdt de vrouwelijke associaties die men ook bij God zou kunnen hebben, bij voorbaat af. In het nieuwe Liedboek is met deze gevoeligheid wel rekening gehouden. Bij Psalm 8 is het gedicht 'Kindertaal' van Anton Ent opgenomen met de regel 'U schuilt in mama en tata'. Soms wordt God zelfs expliciet als vrouw aangeduid, zoals in Lied 707: 'Dragende, moederlijke God, U baarde mij, ik ben uw kind'. Ook de vergelijking met een moeder wordt gemaakt. Naast 'Zou ooit een vrouw vergeten' (L864:3), afkomstig uit het *Liedboek voor de kerken*, vinden we nu ook 'Als een moeder mij omhelzend' (L685:2). Daar wordt de Geest van God bezongen, die ook in andere liederen als vrouwelijk wordt aangeduid. Daar staat tegenover dat er, net als bij de NBV, in de meeste gevallen gewoon vastgehouden is aan de gebruikelijke aanduidingen van God als mannelijk. In deze bijdrage wil ik nader ingaan op het gebruik van de Godsnaam in de berijmde psalmen, met name in de versies die in het Liedboek-2013 aan de bestaande berijming van 1968 zijn toegevoegd. Op basis van een korte schets van de historische achtergrond maak ik enkele evaluerende opmerkingen.

Gecomplieerd

Het gebruik van de Godsnaam in het Oude Testament is om twee redenen een

gecompliceerde zaak. Om te beginnen veroorzaakte de ontwikkeling van Israëls godsdienst tot strikt monotheïsme dat 'god' van soortnaam tot een eigennaam werd. Eerst kwam er het besef dat de god van Israël de god bij uitstek was. Daarna kwam de overtuiging op dat alleen die god de naam 'god' verdient. Zo werd het Hebreeuwse woord voor god, *elohim*, een eigennaam: de manier om de god van Israël aan te duiden. Daarnaast kon het echter ook verwijzen naar andere goden. Extra verwarrend is daarbij dat het woord in het Hebreeuws een meervoudsvorm is. De god van Israël had evenwel vanouds ook al een eigen naam in strikte zin: JHWH. Exodus 3 vertelt hoe God die naam openbaarde aan Mozes. In het Oude Testament wordt die naam ook voortdurend gebruikt. In de Joodse traditie werd het echter waarschijnlijk al in de eerste of tweede eeuw voor onze jaartelling verboden om die heilige naam uit te spreken. In plaats daarvan zei men *adonai*, 'Heer'. Dat leidt weer tot een nieuwe verwarring, want daarmee vervalt in de uitspraak het verschil tussen de Godsnaam JHWH en het gewone woord 'heer'. In vertalingen die het Joodse gebruik volgen en JHWH met 'Heer' vertalen wordt dat probleem voor de lezer opgelost door 'Heer' in klein kapitaal af te drukken wanneer het de vertaling van JHWH betreft. In het Nieuwe Testament is het gebruik om God behalve met 'God' ook met 'Heer' (Grieks: *kyrios*) aan te duiden, overgenomen. Toen men in de tekstoverlevering van het Oude Testament de Hebreeuwse consonantentekst ging vocaliseren, werden bij de medeklinkers van de Godsnaam

JHWH de klinkers van het woord *adonai* gezet. Wie dat niet door heeft, leest *jehowah*. Hoe het woord met de vier medeklinkers (men spreekt ook wel van het tetragrammaton) wel uitgesproken zou moeten worden, is niet meer met zekerheid te zeggen. Het is in ieder geval niet de bedoeling die naam te gebruiken, ook al storen sommige niet-Joden zich daar aan: er zijn mensen die ongenueerd de naam *Jehovah* gebruiken. Men komt het ook tegen in oudere (vaak Engelse) liederen, die ontstonden in een periode waarin dit inzicht over de tekstoverlevering van het Oude Testament nog niet bekend was. Dat kan men nog accepteren, maar dat geldt niet voor het feit dat deze ommissie ook nog in sommige moderne opwekkingsliederen te vinden is (zoals in de bundel *Opwekkingsliederen* nr. 296, 'U bent waardig, Heer Jehova'; een combinatie van slecht Nederlands en fout Hebreeuws).

Verskil in betekenis

Volgens een rabbijnse traditie zou er een verschil in betekenis zitten tussen de twee Godsnamen. JHWH zou vooral naar zijn genadige kant verwijzen en *elohim* naar God als rechter. Dat gebeurt in *Sifre Deuteronomium* 26, een commentaar uit de derde eeuw van onze jaartelling. Ik geef de betreffende passage hier weer in een Engelse vertaling:

Whenever Scripture says the Lord (*Adonay*), it refers to His quality of mercy, as in the verse, *The Lord, the Lord, God, merciful and gracious* (Exod. 34:6). Wherever it says God (*Elohim*), it refers to His quality of justice, as in the verses, *The cause of both parties*

shall come before God (Elohim) (Exod. 22:8), and Thou shalt not revile God (Elohim) (nor curse a ruler) (Exod. 22:27).¹

Deze algemene regel is echter moeilijk vol te houden voor het gebruik van die namen in het gehele Oude Testament. De twee namen worden voortdurend door elkaar en vaak ook samen gebruikt. Het is echter wel duidelijk dat ze niet zonder meer inwisselbaar waren. Dat ziet men bijvoorbeeld aan het zogeheten *Elohistische Psalter*. Dat is een verzameling van 42 psalmen, van Psalm 42 tot en met 83. Daarin wordt voornamelijk de Godsnaam *elohim* gebruikt. Aan Psalm 53 is goed te zien dat men daarbij de tekst heeft aangepast. Die psalm herhaalt namelijk grotendeels Psalm 14. Men ziet dat JHWH is vervangen door *elohim*. Waarom dat is gebeurd, is niet duidelijk, maar het geeft wel aan dat het een bewuste keus is geweest. Sowieso blijkt bij nauwkeurige lezing telkens weer dat de Godsnaam –in welke vorm dan ook– in het Oude Testament nooit zomaar wordt gebruikt. Die zorgvuldigheid past ook de moderne (her-)dichter.

Psalm 23

Wanneer we nu kijken naar de aanvullingen die in het Liedboek-2013 bij de Psalmberijming uit 1968 zijn toegevoegd, dan vinden we bij Psalm 23 een mooie illustratie van de verschillende manieren waarop God wordt aangeduid: naast 'God' (23, 23^c) en 'Heer' (23^b, 23^e, 23^g) ook nog met 'Almachtige' (23^a), 'Hij', 'U' en 'Gij'. In de Hebreeuwse tekst wordt de Godsnaam JHWH en niet *elohim* gebruikt. Er is wel wat voor te zeggen om dat ook in de berijming door te laten klinken. Dat is het geval in het vertrouwde 'De Heer is mijn herder!' (23^b) en het onberijmd 23^e. Soms worden alleen persoonlijke voornaamwoorden gebruikt: 'Hij' (23^d) of 'Gij' (23^f). Dat is dan wel weer tamelijk kaal. Het zal niet voor niets zijn geweest dat de oorspronkelijke dichter juist aan het begin en aan het eind de naam JHWH noemt.

Er is in Psalm 23 daarnaast sprake van een opmerkelijke overgang van de derde naar de tweede persoon. Juist dat laatste is kenmerkend voor dit lied. Precies in het midden, in vers 4, staat wat de kern

van de boodschap is: 'want U bent bij mij'. In de meeste berijmingen is dit terug te vinden. In 23^f zet het al vanaf het begin de toon: 'Mijn herder, Gij alleen'. Dat heeft dan wel het nadeel dat juist het veelzeggende contrast tussen het afstandelijke 'Hij' en het meer vertrouwelijke 'Gij' ontbreekt.

Van den Vondel's 'Almachtige' (23^a) is theologisch tegenwoordig al te zeer beladen om nog zomaar te gebruiken als aanduiding van God. Je komt het in nieuwere versies van de psalmen ook nauwelijks meer tegen. Een uitzondering is Psalm 91. Daar lijkt men zich op de Hebreeuwse tekst te hebben gebaseerd. Dat is echter onzeker, zoals ook blijkt uit 91^c, met de tekst volgens de NBV, waar in vertaling sprake is van 'Ontzagwekkende'.

Vrouwelijk

De tendens in de moderne theologie om meer ruimte te laten voor de vrouwelijke kant van God vinden we naast de hierboven al genoemde liederen ook terug in sommige nieuwe psalmberijmingen. We waren in Psalm 131 al bekend geworden met het beeld van God als troostende moeder. In 131^a:2 wordt dat nog versterkt: 'op schoot bij zijn moeder'. Die moederschoot vinden we nu ook in Psalm 4^a:2: 'Nu moet ik zoeken naar mijn Heer, zoals een kind naar moeders schoot'. Dat is een mooi beeld, maar het is wel jammer dat het niet aansluit bij de originele tekst. Het komt enigszins geforceerd over, te meer omdat het de in het origineel en in de berijming-1968 aangehouden lijn van de aanspraak in de tweede persoon doorbreekt.

Wat bij Psalm 23 nog niet opvalt, is dat bij het overnemen van de psalmberijming van 1968 het onderscheid tussen de notatie 'HEER/HERE' (in klein kapitaal) en 'Heer' is verdwenen. Daardoor kan de lezer nu niet meer in alle gevallen uit de tekst opmaken of er verwezen wordt naar de Godsnaam JHWH of het gewone woord 'heer'. Dat is bijvoorbeeld het geval in de aanhef van Psalm 8: 'Heer, onze Heer'. In het Hebreeuws is het eerste woord JHWH, en het wordt gevolgd door 'onze heer'. Dit kun je in de vertaling laten zien door te kiezen voor 'HEER, onze heer'. Door-

gaans zal deze typografische vervlakking geen grote misverstanden opleveren, maar het is wel jammer dat nu minder duidelijk is dat 'Heer' in de meeste gevallen meer is dan de aanduiding van een mannelijke gezaghebber.

Schepper

De hierboven gesignaleerde invloed van een modern Godsbeeld kan men ook herkennen in het gemak waarmee God als 'schepper' wordt aangeduid. In het Oude Testament wordt dat natuurlijk ook betuigd, maar wel veel minder vaak dan men doorgaans denkt. Dat geldt zeker voor de Psalmen, en het pleit ervoor om bij berijmingen terughoudend te zijn en deze aanduiding alleen te gebruiken wanneer dit ook in het origineel gebeurt. Voorbeelden van liederen waarbij het geloof in God als schepper aan de tekst is toegevoegd zijn L31^a:4, met het allitererende 'O schepper die mijn schutse zijt', en L32a met het refrein 'Dus juich voor Hem, de schepper van het leven'.

Er zijn slechts enkele voorbeelden te vinden waarbij de dichter echt rekening lijkt te hebben gehouden met de gevoeligheden rondom het gebruik van de Godsnaam. Soms wordt de naam vermeden. Naast de genoemde versies van Psalm 23 is dat ook te vinden in Psalm 72^a, die, net als 23^f, van de hand van Huub Oosterhuis is. In enkele berijmingen maakt Sytze de Vries gebruik van het woord 'Eeuwige' als weergave van JHWH: 'Zing voor de Eeuwige, zing een nieuw lied!' (L96^b) en 'Juich voor de Eeuwige, aarde alom!' (L100^b). Overigens is hij daarbij niet consequent, zoals blijkt uit de door hem gedichte liederen L122^a ('Laten wij gaan naar het huis van de Heer'), L124^a en L126^b.

Na dit (onvolledige) overzicht kan men concluderen dat er in het Liedboek-2013 vrijmoedig wordt omgegaan met de Godsnaam. Of men dit toejuicht, veroordeelt of zich er weinig van aantrekt, hangt af van de eigen gevoeligheden in deze. Toegespitst op de psalmen en de manier waarop deze zijn berijmd, kan worden opgemerkt dat het geen kwaad kan om nog eens te kijken naar de oorspronkelijke tekst. In enkele gevallen zou men wensen dat de moderne (her-)dichter dat ook wat beter had gedaan. •

Klaas Spronk is hoogleraar Oude Testament aan de Protestantse Universiteit te Amsterdam. Hij zat o.a. in de redactie van de boeken *De Bijbel* vertaald en *De Bijbel* theologisch.

¹Reuven Hammer, *Sifre: A Tannaitic Commentary on the Book of Deuteronomy*, New Haven 1986, p. 49